

**ОТ СТОКХОЛМ ДО КОПЕНХАГЕН – ОБЗОР НА ЗНАЧИМИ
МЕЖДУНАРОДНИ КОНФЕРЕНЦИИ НА ООН
ПО ОКОЛНАТА СРЕДА**

Д-р Карлен Атанесян
ВСУ „Черноризец Храбър”, филиал Смолян

**Основни международни правни документи в областта
на околната среда**

Главната цел за опазването на околната среда е установяването на хармония между развитието на човечеството и благоприятното състояние на околната среда. Достигането до тази цел в теоретичен аспект изисква отговор на редица сложни въпроси, като:

1) В каква степен изменението на качеството на околната среда, придизвиканата от въздействието на човешкото развитие, заплашва физическото съществуване на човечеството?

2) Способни ли са хората да предотвратят настъпването на екологичната криза?

3) Какво е необходимо да се предприеме, за да се реши проблема за опазването на околната среда и да се гарантира правото на човека на благоприятна околна среда?

Природата не признава държавни и административни граници и усилията на една или няколко държави не могат да предотвратят екологичната криза и да дадат осезаеми резултати в дадената област. Основните международно-правни източници по опазването на околната среда са международните конвенции, договори, съглашения, резолюции и

документи на международни организации по опазване на околната среда и рационалното използване на природните ресурси. Най-важните документи са резолюциите на Генералната Асамблея на ООН. Правните въпроси по околната среда са тясно свързани с морската, атомната, космическата и другите отрасли на международното право. През 1948 г. Генералната Асамблея на ООН приема Всеобща декларация за правата на човека, в която не се отразява пряко правото на хората на благоприятна околна среда. Това се обяснява с относително слабо изразеното отрицателно въздействие на околната среда върху здравето на хората. Смятало се е, че напълно достатъчно е да бъде установено правото на човека върху опазването на живота и здравето му. През 1962 г. се приема резолюция „Икономическо развитие и опазване на природата“, в която са одобрени предложени от страна на ЮНЕСКО инициативи и препоръки. Дадената резолюция изтъква три основни положения:

1. околната среда, природните ресурси, флората и фауната да бъдат разглеждани в съвкупност, като цяло;
2. интегриране на термина „опазване на природата“ в по-широк термин „опазване на околната среда“;
3. концепция на органичното съчетаване на интересите по опазване на природата и икономическото развитие.

На 3 декември 1968 г. Генералната Асамблея на ООН приема резолюция, в която отбелязва важната роля на благоприятната околна среда за спазване на основните човешки права и икономическото и социалното развитие. Еволюцията на възгледите в дадената област се съпровожда с разгорещени спорове и дискусии. Така например, американският учен Норман Е. Берлоуг, лауреат на Набелевската премия за принос в „зелената революция“, се изказва против забраната на ДДТ и други пестициди,

критикувайки призови към ограничаване на вмешателството в околната среда. Той декларира, че, така наречените „защитници” на природата и околната среда, а също така и слабо информираните хора, работещи в средствата за масова информация, започват кръстоносен поход, с цел да се постигне забрана на селскостопанските химикали – пестициди и торове.

Мигел А. Оскорио де Алмейра, глава на бразилската делегация в работата на Стокхолмската конференция, подлага на съмнение обосноваването на тревогата, относно околната среда. Същността на неговото изказване се заключава в следното: плашат ни с топенето на полярните ледници, след което ще последва потъване на много от големите градове, плашат ни с намаляването на кислородните запаси на земята, плашат ни с раковите заболявания и с глад. Слушайки всички тези ужасяващи пророкувания, разумно е да се попита, колко е голяма вероятността им и кога всичко това може да настъпи? Що се касае до сроковете на осъществяване на тези пророкувания, то, ако става дума за близките десетилетия, е необходимо да бъдат предприети някакви конкретни действия. Ако, обаче, ние имаме още сто години, то в такъв случай имаме време да разширим и да задълбочим нашите познания, а следователно да намалим риска от възможните грешки при решаване на дадените проблеми. Ако все пак това са стотици хиляди или милиони години, то нека просто да го забравим.

Следващата крачка по систематизацията на международно-правните принципи по опазването на околната среда и регулирането на прородоползването това е Световната Харта на природата, която Генералната Асамблея на ООН одобри и провъзгласи в резолюцията си от 28 октомври 1982 г. Посочените резолюции и декларации не притежават задължителна юридическа сила и имат препоръчителен характер. Но

тяхното значение е велико, защото те са приети непосредствено от Генералната Асамблея на ООН, която има най-голям авторитет и олицетворява волята на цялото човечество. За разлика от Стокхолмската Декларация, Световната Харта на природата е приета и тържествено огласена чрез гласуване. От 130 държави-участници в заседанието на Генералната Асамблея на ООН, 111 са гласували за резолюцията, 18 са се въздържали и само една държава – САЩ, е гласувала против.

През 1980 г. Генерална Асамблея на ООН приема резолюцията „За историческа отговорност на държавите за опазване на природата на Земята за сегашните и бъдещите поколения“. Резолюцията призовава всички държави и народи да предприемат конкретни действия по намаляване на въоръженията и по разработване на мероприятия по опазване на околната среда.

Най-основната концепция на световната политика по опазване на околната среда се явява понятието „биосфера“. Биосферата е тънък слой на живота, покриващ земното кълбо и необходим за живота на човечеството. Печално е, че осъзнаването на значимостта на биосферата за живота на обществата се появява чак тогава, когато разрушаването на биосферата от страна на човека започва директно да заплашва съществуването на човешката цивилизация. Научното осъзнаване на проблема все още не означава мигновена промяна на политическото осъзнаване. За тази цел са необходими още няколко десетилетия. След Втората световна война се забелязва качествен напредък в общественото съзнание и се определят пътища за по-тясно международно сътрудничество по опазване на околната среда.

На 5 октомври 1948 г. във Фонтебло (Франция) със съдействието на ЮНЕСКО се състояла Учредителна ассамблея на Международния съюз по

опазване на природата (МСОП). Този съюз се превръща в световна организация, която се занимава с въпросите за опазване на природата. Сферата на дейността на този съюз постепенно се разширява и в настоящия момент МСОП счита за главни цели и задачи „опазване на природата и особено биоразнообразието, като основополагащ фундамент за бъдещето; осигуряване на разумното използване на природните ресурси въз основа на устойчивостта; осигуряване развитието на обществото в хармония с останалите компоненти на биосферата”. Конференциите на ООН от 1949 г. (опазване и използване на ресурсите) и от 1963 г. (прилагане на науката и техниката в интерес на по-малко развити райони) изхождат от мълчаливото признаване на единството на планетата Земя, но не повдигат въпроса за изучаване на последствията от сложното единство на взаимоотношенията между човека и околната среда.

През 1961 г. възниква най-голямата независима природоопазваща организация – Международния фонд на дивата природа, която трябва да се превърне в мост между природоопазващо движение и световния бизнес. Преди свикване на Конференцията по проблемите на биосферата, която е организирана от ЮНЕСКО, съвместно с ООН в Париж през 1968 г., въпросите, касаещи околната среда в глобален мащаб, не фигурират нито в дневния ред на срещите на официалните представители от различни държави, нито на сесиите на международните организации. През 1968 г. никоя държава не е готова да разглежда нито в политически, нито в административен план проблемите на околната среда. Решенията, които засягат областта на взаимоотношения между човека и околната среда, се приемат, изхождайки от други съображения, като: здравеопазване, икономическа политика, туризъм, национална сигурност, или запазване на културното наследство. Обаче въпросът за околната среда в глобален мащаб

не фигурира в дневния ред на срещите на официалните представители от различни държави и на сесиите на международните организации до свикването на Конференция по проблемите на биосферата, която е организирана от ЮНЕСКО, съвместно с ООН в Париж през 1968 г.

Началото на 70-те години на 20. век се превърна в превратна точка в развитието на събитията. В 1970 г. правителството на Англия издава „Бяла книга” по опазване на околната среда, а малко след това създава Департамент по околната среда. На 1 януари в САЩ е подписан Акт за национална политика в областта на опазването на околната среда. През 1971 г. във Франция се създава Министерство по опазване на природата и околната среда. В Швеция, Канада, Япония и много други държави се отварят нови учреждения по проблемите на околната среда и се реструктурират съществуващите департаменти и министерства.

През 1971 г. се създава междуправителствената програма на ЮНЕСКО „Човекът и биосферата”. В 1972 г. Римския клуб издава първия доклад „Пределите на ръста”. За периода от 1953 до 1973 г. са организирани над 400 международни конгреси, симпозиуми, конференции по въпросите на опазването на природата.

Стокхолмската конференция по околната среда от 1972 година

„Само една Земя”

Организирането на конференция по биосферата през 1968 г., само по себе си вече означава поява на международно политическо съзнание по проблемите по околната среда. Конференцията, която се състои през 1972 г. в Стокхолм, само укрепи това съзнание. Конференцията по биосферата беше, всъщност, събрание на научните експерти, а Конференцията в

Стокхолм – среща на представителите на правителствата. В работата на Стокхолмската конференция участват делегати от 113 страни и 40 международни организации, известни учени и обществени дейци.

Стокхолмската конференция по проблемите на околната среда събира на едно място представители на промишлено развити и развиващи се страни, при дискутиране на въпросите по правата на човечеството върху жизнеспособна и продуктивна околна среда. На Конференцията се повдигат въпроси, относно регулиране по използване на природните ресурси, идентифициране и контрол върху най-важните видове замърсявания, международното сътрудничество по проблемите на околната среда. Като нагледно изразяване на загрижеността на всичките участници на Конференцията за състоянието на околната среда и появата на нови подходи към решаване на екологичните проблеми, в Подготвителния комитет на Конференцията на ООН по проблемите на околната среда се представят доклади от 80 страни. Преди откриване на Конференцията и в работата на пленарните заседания в Стокхолм делегациите представят декларации за политиката на своите страни в областта на околната среда, които са публикувани от Международния съюз по опазване на природата в свое специално издание.

Във връзка с работата на Конференцията е издадена книга със символичното название „Само една Земя“. В нея се казва, че обществото отново преживява преходна епоха, което се потвърждава от факта на организиране на подобна конференция. В книгата се изтъква, че се е появила опасност да се направи нашата планета непригодна за живеене. До сега се смята, че хората могат да навредят на природата само локално. Те безгрижно развиват селското стопанство, увреждайки горния пласт на почвата, унищожават горите и пасищата, изтощават рудниците. Днес специалистите

знаят, че въздух, вода и почва образуват напълно взаимосвързаната световна система на биосферата, която поддържа всичко живо, преобразува цялата енергия и като цяло се състои от крехки и уязвими механизми.

Доктрината на икономическия ръст, която лежи в основата на следвоенната икономическа политика в повечето страни в света, не може да реши проблемите за нищетата и изостаналостта. Разривът между богатите и бедните страни се увеличава. В условията на ограничени природни ресурси, непрекъснатото увеличаване на темповете на производство заплашват с катастрофа. Възниква въпросът – как да се решават тези фундаментални проблеми по справедлив начин? Въпросът относно планетарната справедливост не може да бъде решен, без усилията на всички държави.

Ясно е, че конференцията няма за цел да намери отговори на въпроси, които са станали централни в дневния ред. Тя поставя началото на бъдещите дискусии, определя кръга на първостепенните задачи, които са необходими за решаване в началния етап на процеса на създаване на нови форми на взаимодействие между природата и обществото.

Равносметка

За първи път принципите на международно екологично сътрудничество са обобщени в Декларацията на Стокхолмската конференция на ООН по проблемите на околната среда през 1972 г. В този документ се обсъждат същността и причините на глобалната екологическа криза, обяснява се необходимостта от ново международно сътрудничество в областта на опазването на околната среда.

Най-важният резултат на Конференцията в Стокхолм е предложението за признаване на най-главния правов принцип – правото на

човечеството върху благоприятна околна среда. Най-основният принцип на Стокхолмската Декларация гласи: „Човекът има правото на свобода, равенство и адекватни условия на живот в околната среда, качеството на която позволява да се живее достойно и благополучно”. По-нататък Декларацията провъзгласява задълженията на правителствата да запазват и да подобряват околната среда за сегашните и бъдещите поколения. След Стокхолмската конференция няколко страни в своите конституции или закони признават правото за адекватна околна среда и задълженията на държавите да запазват тази среда.

Конференцията приема план за действие, състоящ се от 109 точки-препоръки, адресирани към националните правителства и международните организации и предлага да създаде в системата на ООН нов механизъм, който би могъл да съдейства за осъществяване на решенията на Конференцията в конкретни действия от политически и научен характер. С цел да бъдат осъществявани решенията на Конференцията в 1972 г. е създадена нова междуправителствена организация в системата на ООН – Програмата на ООН по Околната Среда (ЮНЕП), щаб-квартирата на която се намира в Найроби (Кения). Тази организация изпълнява координираща и катализираща функция в областта на околната среда и природните ресурси.

Стокхолмската конференция дава тласък за развитието и изучаването на околната среда на национално и международно ниво, спомага за формиране на правови норми и законодателни инициативи, съдейства за процеса на търсене на ресурсоспестяващи технологии, ускорява създаването на международни форми за сътрудничество по опазване на околната среда. Конференцията в Стокхолм служи като основа за нови, по-широки международни действия по опазване на околната среда. Тя става предшественик на Конференцията в Рио-де-Жанейро през 1992 г.

Конференцията на ООН по околната среда и развитието в Рио-де-Жанейро през 1992 г.

През 1992 година, 20 години след Стокхолмската конференция, в Рио-де-Жанейро се състои Конференция на ООН по околната среда и развитието. Форумът събира рекордно количество участници: 179 държави изпращат в Бразилия общо 8 хиляди делегати. В работата на конференцията участват също 3 хиляди представители на неправителствени международни организации.

Значимостта за решаване на екологичните проблеми се проявява в девиза на конференцията: „Нашият последен шанс да спасим планетата”.

Като един от резултатите от работата на Конференцията е приемането на Декларацията по околната среда и развитието, а също така и на амбициозната програма за действия, с название „Дневен ред на XXI век”. Декларацията представлява сборник от 27 принципи, които в голямата си част провокират положенията на Стокхолмската конференция. В нея се изтъква, че се потвърждава Декларацията на Конференцията на ООН по проблемите на околната среда, приетата на Стокхолмската конференция в 1972 г. и в стремежа си да я развива, преследва целта за установяване на ново справедливо глобално партньорство чрез създаване на нови нива на сътрудничество между държавите, между ключовите сектори на обществото и хората. Прилагайки усилия за сключване на международни съглашения, осигуряващи уважение на интересите на всички и защита на цялостта на глобалната система по околната среда и развитие. Според правното и смисловото значение, декларираните принципи по опазване на околната среда може да се разделят на девет групи.

Първа група включва принципи, утвърждаващи приоритети на правата на човека върху благоприятна околна среда и устойчиво развитие. Загрижеността за хората заема централно място в усилията за осигуряване на устойчиво развитие. Хората имат право на здравословен живот в хармония с природата. Трябва да бъде реализирано правото на развитие, за да се осигури справедливо удовлетворение на потребностите на сегашното и бъдещите поколения в областта на развитието и на околната среда. За да бъде достигнато устойчиво развитие, опазването на околната среда трябва да стане неотделима част от процеса на развитието и не може да се разглежда отделно от него. Принцип 2 на Стокхолмската конференция провъзгласява, че природните ресурси на Земята, включително въздух, вода, земя, флора и фауна трябва да бъдат запазени за сегашното и бъдещите поколения чрез щателно планиране и управление.

Втората група на принципите провъзгласява суверенитета на държавите при използване на природните ресурси. Много ярко това се отразява в принцип 21 на Стокхолмската конференция, който гласи: „В съответствие с Устава на Организацията на обединените нации и принципите на международно право, държавите имат суверено право върху използване на собствените си ресурси, в съответствие със своите национални политики, при подхождане към проблемите на околната среда и точно върху тях лежи отговорността за това, дейностите в пределите на тяхната юрисдикция или контрол, да не причиняват ущърб на околната среда в други държави или райони, намиращи се извън пределите на националната юрисдикция”. В Световната Харта на природата се говори, че принципите, изложени в нея, трябва да намерят отражение в законодателството и практиката на всяка държава, а също така и на международно ниво: всяка държава трябва да използва положенията на

настоящата Харта чрез своите компетентни органи и чрез сътрудничество с други държави. Принцип 8 на Декларация на Рио-де-Жанейро посочва, че за постигане на устойчиво развитие и по-високо качество на живот за всички хора, държавите трябва да ограничат и да ликвидират нежизнеспособните модели на производство и потребление и да поощряват съответна демографска политика.

Третата група на принципите характеризира задълженията на гражданите в областта на опазването на околната среда. Всеки гражданин трябва да действа в съответствие с положенията на Световна Харта на природата; всеки човек, действащ индивидуално, трябва да се стреми да осигури достигането на целите и изпълняването на положенията на Хартата (пункт 24). В Декларацията тези положения са се формулирани по следният начин:

- жените играят жизнено важната роля в рационалното използване на околната среда и в развитието. Затова тяхното всестранно участие е необходимо за постигане на устойчиво развитие;

- трябва да се мобилизират творческите сили и идеали на младежта по целия свят с цел да се формира глобално партньорство и постигане на устойчиво развитие и осигуряване по-добро бъдеще за всички;

- общините заедно с коренното население са призовани да играят важна роля в рационално използване и подобряване на околната среда. Държавите трябва да признават и трябва да подкрепят тяхната самобитност, култура и интереси, и да осигурят ефективното им участие в достигане на устойчиво развитие.

- Трябва да бъдат защитени околната среда и природните ресурси на народите, живеещи в условията на господство и окупация.

Четвъртата група на принципите декларира отговорността за опазване на околната среда. Стокхолмската конференция провъзгласява особена отговорност на човека за опазване и разумно управляване на живата природа и нейната среда, които се намират под сериозна заплаха във връзка с редица неблагоприятни фактори. А в Световната Харта на природата се посочва: генетичната основа на живота на Земята не трябва да се подлага на опасности; популацията на всяка форма живот, дали дива или опитомена, трябва да бъде запазена на ниво, което е достатъчно за нейното оцеляване; следва да се запази необходимата за това среда на обитаване (принцип 2); посочените принципи за опазване на природата трябва да бъдат прилагани към всички части на земната повърхност, сушата и морето; уникалните райони, със своите типични представители от всички видове екосистеми и средата на обитаване на редки и изчезващи видове трябва да бъдат осигурени с особен вид защита (принцип 3); екосистеми и организми, така също, ресурсите на сушата, моретото и атмосферата трябва да бъдат управлявани по начина, по който се осигурява и се запазва постоянната им производителност (принцип 4).

Петата група на принципите установява приоритетите в използване на природните ресурси. Световната Харта на природата предвижда (принцип 10), че природните ресурси не трябва да се прехосват, а да използват умерено:

а) биологическите ресурси да бъдат използвани в пределите на тяхна природна способност към възстановяване;

б) производителността на почвите трябва да се поддържа, или подобрява, благодарение на мерките по запазване на тяхното дългосрочно плодородие;

в) ресурсите за многократно използване, в това число и водата, трябва да бъдат повторно използваеми или да се рециклират;

г) невъзобновимите ресурси трябва да се експлоатират умерено, с оглед на техните запаси и възможностите за тяхното рационално преработване, с цел потребление.

Принципите 3 и 5 на Стокхолмската декларация са посветени респективно на опазване на възобновими и невъзобновими ресурси. Възобновимите ресурси трябва да бъдат запазени, главно чрез поддържане на естествената способност на природата да ги възпроизвежда. Невъзобновимите ресурси трябва да се разработват по начина, по който да бъде осигурена тяхната защита от бъдещо изчерпване, а изгодите от тяхното обработване в международното пространство да получи цялото човечество.

Шестата група на принципите (принципите 6 и 7 на Стокхолмската конференция) са ориентирани към предотвратяване на замърсяването на околната среда и други вредни въздействия върху природата. В Хартата по този повод пише следното – трябва да се въздържа от изхвърляне на замърсяващи вещества в естествените системи. Но, все пак, ако това е неизбежно, тези замърсяващи вещества трябва да се обезвреждат в местата, където те се произвеждат, с използване на най-съвършени средства за тази цел, а така също, трябва да се предприемат особени предпазни мерки, с цел да не се допуска изхвърляне на радиоактивни и токсични отпадъци (принцип 12). Дейността, която може да оказва вредно въздействие върху природата, трябва да се контролира. Следва да се използват най-подходящите технологии, които могат да намалят мащабите на вредните последици за природата.

Седмата група на принципите по опазване на околната среда е с най-широк спектър – предполага се тясно и ефективно международно

сътрудничество в дадена област. Държавите трябва да сътрудничат в духа на глобалното партниране, с цел съхраняване, защита и възстановяване на здрава и целостна екосистема на Земята. Тъй като държавите имат различна роля във влошаването на състояние на глобална околна среда, те ще носят обща, но различна отговорност за това. Развитите държави признават отговорността, която те носят, но в контекста на международни усилия по осигуряване на устойчиво развитие, отчитайки стресови за глобална околна среда ситуации, които те създават и технологии и финансови ресурси, които те притежават. Принципът 12 от Декларация на Рио-де-Жанейро предполага, че за по-ефективните решения на проблемите по влошаване на състоянието на околната среда, държавите трябва да сътрудничат, при създаване на благоприятна и отворена международна икономическа система, която би могла да постигне икономически ръст и устойчиво развитие във всички страни. Мерките в областта на търговската политика, които предприемат, с цел опазване на околната среда, не трябва да са средства за произволна или неоправдана дискриминация или за ограничаване на международна търговия. Мерките в областта по опазване на околната среда, които са насочени към решаване на трансграничните или глобални екологични проблеми, трябва, колкото това е възможно, да се основават на международен консенсус. Държавите трябва да разработват национални закони, които касаят отговорностите и компенсациите за жертвите от замърсяване или друг екологичен ущърб. Държавите решително и оперативно трябва да сътрудничат, също така, с цел разработване на международните права, които се отнасят до отговорностите и компенсациите за негативните последствия от екологичен ущърб в районите, намиращи се извън тяхната юрисдикция, но причинени от дейностите, които се водят под тяхната юрисдикция и контрол (принцип 13).

Държавите трябва да сътрудничат ефективно, с цел задържане или предотвратяване на пренасянето в други държави всякакъв вид дейности или вещества, които сериозно нанасят екологична вреда, или се явяват вредни за здравето на човека (принцип 14). С цел опазване на околната среда, държавите, в съответствие със своите възможности, трябва да прилагат предпазни мерки. В случаите, когато съществува заплаха за сериозна и необратима вреда, отсъствието на пълна научна убеденост не може да бъде причина за отлагане на приемане на икономически ефективни мерки за предупреждение влошаването на състоянието на околната среда (принцип 15). Националните правителства трябва да се стремят да съдействат на международните екологични разходи и използване на екологични средства, вземайки под внимание подход, съгласно който замърсяващият е задължен да покрие разноските по замърсяването, отчитайки обществените интереси, без да нарушава международната търговия и инвестиране (принцип 16). Оценката на екологичните последици като национален инструмент, се осъществява по отношение на предполагаеми видове дейности, които могат да окажат значително негативно въздействие върху околната среда и които са подложени за утвърждаване от страна на компетентния национален орган (принцип 17). Държавата незабавно трябва да уведоми другите държави, за което и да е стихийно бедствие или други чрезвичайни ситуации, които могат да доведат до неочаквани вредни последици за околната среда в тези държави. Международното общество трябва да направи всичко възможно за оказване на помощ на пострадалите от това бедствие държави (принцип 18). Държавите изпращат на другите държави, които могат да бъдат засегнати, предварителни и своевременни уведомления и съответна информация, относно дейностите, които могат да имат значителни негативни

трансгранични последици, и те трябва да провеждат консултации с тези държави на ранен етап и в духа на добра воля (принцип 19). Държавите трябва да сътрудничат, с цел затвърдяване на дейностите по нарастване на националния потенциал за осигуряване на устойчиво развитие, благодарение на задълбочаването на научното схващане чрез обмяна с научно-техническите познания и разширяване на разработките, адаптациите и технологиите, в това число нови и новаторски технологии (принцип 9). Всички държави и техните народности трябва да сътрудничат в решаването на най-важните задачи по изкореняване на бедността – необходимото условие на устойчивото развитие, – с цел да се намали разликата в жизнените нива и по-ефективно удовлетворяване потребностите на по-голямата част от населението в света. Особено значение се придава на положението и потребностите на развиващите се страни, първо, на най-слабо развитите и екологически най-уязвимите страни. Международните действия в областта на околната среда и развитие трябва, също така, да бъдат насочени към удовлетворяване на интересите и потребностите на всичките страни.

Осмата група характеризира принципите, осигуряващи правото на информация. В съответствие с принцип 10 от Декларацията Рио-де-Жанейро, екологичните въпроси трябва да се решават по най-ефективен начин с участието на всички заинтересовани граждани. На национално ниво всеки гражданин трябва да има съответен достъп до информация, която касае околната среда, намираща се на разположение на държавните органи, включително и информация за опасните материали и дейности, а така също, да има възможност за участие в процесите на приемане на решения. Държавите трябва да развиват и да поощряват информираността и участието на населението чрез широко представяне на информация. Трябва да бъдат

осигурени ефективните възможности за използване на съдебни и административни процедури, включвайки обезщетение и средства за съдебна защита.

Деветата група на принципите установява задълженията по опазване на околната среда, в случай на въоръжени конфликти. Войната неизбежно оказва разрушително въздействие върху процеса на устойчиво развитие. Затова държавите трябва да уважават международно право, което осигурява опазване на околната среда по време на въоръжени конфликти и при необходимост, трябва да си сътрудничат за по-нататъшното му развитие. Мирът, развитието и опазването на околната среда са взаимозависими и неразделими. Държавите трябва да разрешават всичките си екологични спорове с мирни средства, в съответствие с Устава на ООН. Държавите и хората трябва да си сътрудничат в дух на добра воля и партниране, при изпълняване на принципите, застъпени в настоящата Декларация и в по-нататъшно развитие на международно право в областта на устойчивото развитие.

Разбира се, че процесът на усъвършенстване на правните норми, които регулират опазването на околната среда, получи нов тласък в 90-те години на миналия век. Отчитайки препоръките и принципите, изложени в документите на Конференция на ООН по околната среда и развитие (Рио-де-Жанейро, 1992 г.), а така също решенията на Комисията на ООН по устойчивото развитие, повече от 20 държави в света приеха националните си програми по околна среда и развитие. В тези програми са отразени основни препоръки и принципи на документи, приети в 1992 г. в Рио-де-Жанейро на Конференцията на ООН по околната среда и развитието, стремежът да се осъществи преходът към устойчиво развитие, което осигурява балансирано решаване на социално-икономически задачи, на проблемите по запазване на

благоприятната околна среда и природно-ресурсен потенциал, с цел да бъдат удовлетворени потребностите на сегашните и бъдещите поколения. В приетата от Конференцията на ООН програма за действия „Дневен ред на XXI век” се отбелязва стратегията на световната общност за бъдеще, предвиждаща хармонично постигане на основните цели – запазване на околната среда и устойчивата икономика за всички хора в света. Това предполага опазване на околната среда и рационалното използване на природните ресурси, съхраняването на биологичното разнообразие, използването на екологически безопасни високи технологии и химически вещества, взимайки под внимание решаването на социално-икономическите проблеми. Реализирането на тези мерки ще позволи да се осигури положителна динамика в промяната на по-важните взаимосвързани индикатори, които отразяват стабилното функциониране, балансираното взаимодействие и движение в социални, икономически и екологически сфери. Този подход предвижда необходимост от преминаване към модела за устойчиво развитие, въз основа на принципите, изложени в „Дневен ред на XXI век” и при отчитане на собствените интереси, условия и особености. Моделът на устойчиво развитие, както и всеки социален модел, представлява система от интегрирани компоненти, с техните съществени отношения и връзки, отразяващи основното съдържание на процесите по балансирано социално-икономическо и екологическо развитие. Съгласно краткото определение на устойчивото развитие на обществото, същността на което е удовлетворяване на нуждите на съвременното поколение, без нанасяне на вреда на бъдещите поколения, този модел включва комплекс от компоненти, отразяващи ключови аспекти по функциониране и взаимодействие между социална, икономическа и екологическа сфера.

По време на конференцията в Рио-де-жанейро бяха отворени за подписване два важни, глобални договора: Рамкова конвенция за климатични промени и Конвенция за биологическото разнообразие. Тези конвенции преследваха цели за достигане стабилизацията на съдържанието на парниковите газове в атмосферата и осигуряване на устойчиво използване на генетичните ресурси на планетата. И двата документа имат голямо значение и поставят фундамента за последващо развитие на правното регулиране в дадените области. Предполага се, че за реализация на целите, определени в конвенциите, държавите са задължени да разработят национални планове, да приемат съответните закони и да се сключват международни съглашения, преподтвърждавайки задълженията, които те са поели в Рио.

Като цяло, резултатите от Конференцията в Рио-де-Жанейро предизвикват нееднозначна реакция. От една страна, тя може с право да се счита като исторически жалон в развитието на международното сътрудничество по опазване на природата. Това е наистина така, защото:

1. Свиквайки безпрецедентен брой на държавни дейци от висш ранг, форумът в Рио-де-Жанейро ознаменува прехода на екологическите проблеми от периферните области на международната политика в редицата на главните приоритети.

2. Конференцията, със своите акценти върху устойчивото развитие, посочва необходимостта от комплексен подход при решаването на екологичните проблеми.

3. Освен официални делегации, в Рио-де-Жанейро пристигат и множество представители на неправителствени организации и заинтересовани частни лица. Този факт придава на междуправителствения

статут на конференцията достатъчно демократичен характер, създавайки прецедент за в бъдеще.

От друга страна, като основание за скептицизма може да послужи фактът, че в Рио отчетливо се проявяват разногласия, съществуващи между промишлено развити и развиващи страни. Поради противодействието на страните от „третия свят“, участниците във форума не успяват да разработят договор по един от най-злободневните проблеми – тоталното унищожаване на тропическите гори. Вместо договор, се появява документ под название „Заявление, което няма задължителна сила, в която се излагат принципите за глобален консенсус по отношение рационалното използване, опазване и усвояване на всички видове гори“. Нещо повече, забелязва се определен разкол и в редиците на развитите държави: позицията на САЩ е подложена на съмнение, вследствие на което в Конвенцията по климатични промени не са включени конкретни задължения на държавите по намаляване на обемите и темповете на изхвърлянията на парниковите газове в атмосфера. САЩ се отказва да подпише Конвенцията за биологичното разнообразие, позовавайки се на това, че в нея адекватно не са отразени правата, свързани с интелектуалната собственост.

Международна конференция на ООН по устойчиво развитие в Йоханенсбург през 2002 г.

От 26 август до 4 септември 2002 г. в Йоханенсбург (Южна Африка) се състои световна среща – конференция на най-високо ниво по устойчиво развитие. Конференцията събира на едно място широк кръг заинтересовани страни – повече от 22 хиляди участници от 195 страни, в това число 104

държавни глави, повече от 8 хиляди представители на неправителствени организации, бизнеса и др.

По време на последното пленарно заседание, на 4 септември участниците на Конференцията приемат политическа декларация на форума, призоваваща всички страни в света да работят за благо на всеобщото процъветаване и мир, а също така план за действия за борба с бедността и опазване на земната екология. Този документ предвижда редица широкомащабни акции, осигуряващи достъп на стотици милиони хора до чиста вода и електрическа енергия, а също така към 2015 г. нивото на бедността да се намали с 50 %. В документа са уговорени комплексни природоопазващи програми, забавящи изсичане на горите и намаляване на рибните ресурси в световния океан. Този план предвижда глобално намаляване на субсидиите за добив на изкопаеми енергоносители, преминаване към възобновими източници на енергия.

Държавите – участници в Конференцията, съгласуват Йоханенбургската декларация и План за изпълняване на решенията. В този План са подредени приоритетите на дейностите. Конференцията отново потвърждава, че устойчивото развитие се явява един от централните въпроси на международния дневен ред и отваря път за приемане на практически, устойчиви мерки, необходими за решаване на много от най-актуалните световни проблеми. Концепцията за устойчиво развитие е разширена и засилена, особено по отношение на взаимовръзката между икономическото и социалното развитие и опазване на природните ресурси.

Оценявайки обобщаващите документи, експерти си признават, че в тях практически отсъстват ясно формулирани детайли за осъществяване на поставените задачи. Първо, това касае финансиране на проекти и

осигуряването им с квалифицирани специалисти. Повечето срокове, поставени за осъществяване на провъзгласените цели, остават неясни.

След на по-нататъшното обостряне на проблема за нищетата и влошаването на екологичното състояние, на конференцията е постигнат крайно незначителен прогрес по осигуряването на устойчиво развитие. Генералната Асамблея на ООН изтъква, че на световното общество не му трябват нови философски спорове и дебати по политически въпроси, а трябва такава среща на най-високото ниво, която би била насочена за приемане на конкретни практически мерки и постигане на конкретни резултати.

Конференцията в Йоханенсбург е залага твърда основа за осъществяване на приетите решения и постигане на прогрес. Като важен резултат от дейността на тази конференция се явява създаването на партньорства, което дава възможности на представителите от развитите и развиващите се страни да разработват съвместни планове за приемане на необходими мерки.

Обобщаващите резултати от работата на конференцията не са възприети позитивно от всички. Някои неправителствени организации смятат, че не е направено достатъчно за осигуряване на по-широко използване на възобновяеми източници на енергия. Президентът на Института за световни ресурси Джонатан Леш заявява, че е изпусната възможността да се увеличи производството на енергия за сметка на източници, каквито са: слънчевата енергия, енергията на биомасата, енергията на вятъра и да се осигурят стабилни условия за дейността на многочислените компании, които приемат сериозни мерки по намаляване на замърсяването на околната среда.

Международна конференция на ООН в Копенхаген за промените в климата и глобалното затопляне през 2009 г.

От 7 до 21 декември в Копенхаген е проведена среща на върха, посветена на климатичните промени и глобалното затопляне, на която присъстват 192 държавни глави. В първия ден на конференцията 56 водещи световни всекидневника публикуват обща статия-призив, под заглавие “Нашето поколение пред съда на историята”, преведена на 20 езика. Вследствие на човешката активност и индустриализацията на най-развитите общества, човечеството е изправено пред избор, дали да намери изход или да стане жертва на глобална катастрофа. Топят се ледниковите шапки на Северния и Южния полюс. Суша и наводнения заплашват най-бедните страни. Човечеството е заплашено от продоволствена криза и недостиг на питейна вода, която ще е по-страшна от петролната криза. Заплашени са от изчезване редица биологични видове на земната и морска фауна. Ресурсите от петрол ще бъдат изчерпани до 50 години. Все още е възможно глобалната катастрофа да бъде избегната. Много медии окачествяват срещата на върха в Копенхаген като последен шанс да бъде спасена планетата от катастрофално затопляне. Конференцията има подчертано политически характер, тъй като сред цяло съзвездие от политици, които нямат задълбочени научни познания по въпроса, присъстват само стотина климатолози. Начертани са опасностите, които грозят човечеството, животинските видове и земните ресурси.

Разногласия по време на срещата

В предварителен документ, подписан преди срещата в Копенхаген, Китай, Индия, Бразилия и Южна Африка се противопоставят на намаляването на половина на отделянето на вредните емисии газове до

2050 г. Те настояват за един сравнителен подход, при който да има възможност за отчитане и на други параметри. От години Китай и Индия настояват по-развитите и по-богати държави, които използват повече петролен газ за своите производства и подържането на своите инфраструктури, да се ограничат в по-значителна степен от останалите държави относно отделянето на вредни емисии газове до 2020 г. Едва тогава водещите в икономическо отношение държави могат да очакват по-бедните страни да подпишат предлаганото споразумение. Четворката настоява, например, богатите страни да намалят с 40 % емисиите от преди 1990 г. Според план на Барак Обама, САЩ ще съкратят до 2020 г. своите емисии с 3%, в сравнение с равнището им 1990 г., а Европа настоява за поне 20% и общо за 30%. Китай отделя най-много вредни емисии газове, след нея се нареждат САЩ, Русия и Индия. В декларация подписана от 77 страни и Индия се предлага да бъде определена основа, за различната отговорност, която следва да носят развитите и развиващите се държави пред опасностите от глобалното затопляне. Текстът настоява индустриалните държави да си поставят за цел по-амбициозни мерки, що се отнася до намаляването на вредните емисии на своя територия и да подпомогнат развиващите се страни с финансови средства и трансфер на технологии.

Резултати от Срещата

Срещата приключва с общо споразумение от 6 страници и обща цел да бъдат взети мерки, за да не се повиши температурата на Земята с повече от 2 градуса. Не са приети никакви мерки за ограничаване на вредните емисии на парниковите газове. Не е прието решение, относно финансова помощ за най-бедните и най-засегнатите страни от глобалното затопляне.

Мнения на Политици за резултати от срещата в Копенхаген

Според Никола Саркози, текстът не е свършен и освен това липсват две важни цели: не е прието решение за намаляването на вредните емисии газове с 50% до 2050 г. и не е създадена международна организация за наблюдаването на промените в климата.

Барак Обама заявява „Изминахме дълъг път, но има още много работа да вършим. Копенхаген е огромна, безпрецедентна крачка към спасяването на планетата от гибел.”

Според Ал Гор, носител на Нобелова награда за мир за 2007 г., проведената конференция, макар да не съвсем успешна, е постигнала успех. Били са изяснени или поне маркирани редица съществени проблеми. Широката общественост е била запозната с реалните, сериозни проблеми, които трябва да бъдат решени – това е важно условие за решаване на проблема, тъй като спасяването на земята от катастрофа зависи също от всеки един отделен човек, неговия избор и неговата отговорност като консуматор. След проведената конференция може да се твърди, заявява Ал Гор, че „има международен консенсус по въпроса, че промените в климата и глобалното затопляне се дължат не само на слънчевата активност, а и на досегашното индустриално производство”. От около две десетилетия са подценявани предупрежденията на учени в различни области на науката, както и на екологични организации.

Чуват се и много критични гласове към „официалната и безполезна глъчка на политиците” на срещата в Копенхаген. Фидел Кастро определя срещата като хаотична и унижителна. Президентът на Венецуела иронизира конференцията с думите: „ако климатът беше някоя финансова банка, отдавна да са я спасили”. Зелените и екологични организации също остават твърде неудовлетворени от срещата.

Орели Филипети, национален секретар на френската Социалистическа партия по въпросите на енергетиката заявява, че подписаният договор е само „списък с добри намерения. Отсъствието на споразумение да бъдат намалени емисиите на вредни газове с 50% до 2050 г. е провал, който ще има в бъдеще тежки последствия. Държавните глави и ръководителите на ООН, които не успяха да постигнат единно общо решение срещу заплахата, която засяга цялото човечество, носят тежка отговорност пред бъдещите поколения. "

Първият министър на архипелага Тувалу, Аписай Иелемия заявява, че решението глобалното затопляне да не надвишава 2°C е напълно неприемливо, тъй като няколко острова от архипелага са застрашени от потъване, ако не бъдат взети спешни мерки. Той възмутено казва: „Няма да отстъпим! Островите са заплашени от огромни циклони и вълни цунами. Ако не бъдат взети спешни мерки, ние дори нямаме планини, където да намерим убежище.”

Опасността, обаче, не засяга само архипелага Тувалу. От глобалното затопляне е застрашено и равновесието на тектоничните геологически пластове на атолите и трите големи коралови рифове, а следователно е застрашена и цялата земна тектонична структура на планетата, както и всички континенти. Атолите и кораловите рифове са вулканични структури, съставени от популация корали, които се обезцветяват, умират и започват да се ронят при повишаване на температурата само с 1,5 – 2 градуса на морската и океанската вода.

Според Мишел Сер, професор по философия, срещата в Копенхаген е почти провал, защото официалната политиката днес почти е изчерпала своите възможности за предприемане на спешни ефикасни мерки.

Политиците нямат познанията на учените, а учените нямат възможностите на политиците.

Конференции на ООН и тяхната роля в опазване на околната среда

След Стокхолмската конференция на ООН по въпросите на околната среда (1972 г.) представите за промените в околната среда претърпяват кардинални изменения. От понятието за непосредствена вреда, която се нанася върху благосъстоянието на човека, е направена крачка напред, към възприемане на природната среда като „естествен” капитал, от който зависи удовлетворяването на потребностите на човека. Оттук следва, че „капиталът” трябва да се използва рационално, въз основа на ефективните технологии, свързвайки потребностите на човека и потенциалните възможности на природата. В съответствие с това, са изчислили изтощаването на природните ресурси като нефт, метали и т.н. В областта на опазването на околната среда все по-често започват да се използват превантивни мерки, вместо наказателните такива.

Изминатият път от почти четири десетилетия след Стокхолмската конференция показва, че основните тенденции за бързо влошаване на глобални и регионални екологически условия не са се променили, макар че за този период в природоопазващите мероприятия са вложени стотици милиарди долари. Въпреки забележителните успехи на развитите страни в областта на опазване на околната среда и усъвършенстване на енерго- и ресурсоспестяващи и природоопазващи технологии, в глобален мащаб продължава деградацията на всички природни животоосигуряващи системи.

Сега вече става ясно, че природата не се явява като капитал за човечеството, а е само неговото естествено обкръжение, където човекът се явява като един от множеството елементи. А цялата природната система поддържа стабилни условия на околната среда, които са благоприятни за живота като цяло и на човека в частност. Следователно, пределите на развитие на човечеството се определят не от потреблението на русурсите, а от степента на екологичните нарушения. Със сигурност може да се каже, че намесата на човека в естествените природни процеси така се задълбочава, че измененията на околната среда могат да се окажат необратими, а разрушителните последици не могат да бъдат преодолявани само с природоопазващи мероприятия.

Многочислените програми по опазване на околната среда, които бяха приети след Стокхолмската конференция на глобално, регионално и местно ниво, се оказват недостатъчни и неефективни, защото те са съставени въз основа на неправилно преценка на реалната екологическа ситуация. Очевидно в природата действа по-универсален механизъм, водещ към разрушаване на биосферата и екосистемите, затова предприетите мерки в условия на действия на този механизъм винаги се оказват недостатъчни. Този механизъм сега вече става все по-разбираем: ръстът на населението и неговите потребности могат да бъдат удовлетворени на базата на все по-разширеното потребление, с използването на изпреварващо развитие на енергетиката и разрушенията на биотата.

Значими конференции на ООН по проблемите на околната среда

	Конференция по околната среда	Конференция по околната среда и развитие	Конференция по устойчиво развитие	Конференция за промени в климата и глобалното затопляне
Година и място на провеждане	1972 г., Стокхолм, Швеция	1992 г., Рио-де-Жанейро, Аргентина	2002 г., Йоханенсбург, Южна Америка	2009 г., Копенхаген, Швеция
Участници в работата на конференция	113 страни, 40 международни организации, известни учени и обществени дейци.	179 страни, 3 хиляди участници от НПО и общо 8 хиляди участници.	195 страни, 22 хиляди участници.	192 държавни глави.
Водеща тема	Проблеми на опазване на околната среда.	Околната среда и устойчиво развитие.	Устойчиво развитие.	Климатични промени и глобално затопляне.
Готови документи	Издадена книга със символично название „Само една Земя”. Декларация на Стокхолмската конференция. План за действия.	„Дневен ред 21”. Декларация от Рио за околната среда и развитие. Рамкова конвенция на ООН по промени на климата. Конвенция на ООН за биоразнообразието.	Йоханенсбургска декларация по устойчиво развитие. План за действия по борба срещу бедността и опазване на земната екология.	Споразумение по обща цел за вземане на мерки да не се повиши температурата на земята.
Получените резултати	Конференцията е дала тласък за развитие на дейностите по изучаване на околната среда на национално и международно равнище	Приета е стратегия на световната общност за хармонично постигане на основните цели – запазване на околната среда и здрава икономика за всички хора на света.	Конференцията отново потвърждава, че устойчивото развитие се явява един от централните въпроси на международния дневен ред.	Очертани са опасностите, които заплашват човечеството, животинския свят и зелените ресурси.

За последните 30–40 години се увеличават отрицателните тенденции за промяна на околната среда и жизнени условия на човека, в перспектива се очаква тяхното увеличаване или в най-добрия случай запазване.

Променя се газовия състав на атмосферата (засилва се въздействието на парникови газове на климата), на хиляди километри от източника на замърсяване се пренасят киселинните дъждове. Въпреки провъзгласената от ООН задача всички жители на Земята да бъдат осигурени с чиста, прясна питейна вода, около една трета от човечеството няма достъп до нея. Всичко това изисква разбирането на механизмите на планетарните изменения и отделянето на по-важните негови съставки, които управляват глобалните закони, определящи състоянието на околната среда и промените в нея. Сложните процеси в природата не могат да бъдат обяснени с няколко фундаментални закона. Те трябва да отчитат локални модификации, а регионалните особености оказват решаващо влияние на преразпределяне на потоците от топлина в рамките на общия баланс, който се обуславя от променящото се положение на Земята относно Слънцето. Важна роля в природните процеси играе въглеродния цикъл, в частност, емисията на парниковите газове в атмосфера, която се обуславя от разликата между първичната продукция и поглъщането им. Влиянието на въглеродния цикъл върху климата се определя от тенденциите, обхващащи най-малко няколко десетилетия, при това балансът на въглерода в екосистемите е далеч от нула, дори за по-продължителен период от време – като например блатата, в които се натрупва торф. Те имат значителен положителен баланс на въглерода.

В днешно време въглеродният цикл на наземните екосистеми се намира в приблизително глобално равновесие спрямо поглъщането и емисията на въглеродната киселина. Обаче в XXI век в атмосферата може забележително да се увеличи съдържанието на въглероден диоксид. За това

способстват бързите темпове на увеличаване на човечеството, което довежда до стремителното разширяване на посевните площи (като правило това става за сметка на намаляване на горите) в Азия и Африка и като следствие на излишното отделяне на въглеродната киселина. Съществуват сериозни опасения, че намаляването на горите в посочените региони може да доведе до увеличаването им в Европа и Северна Америка. Освен това, за последните 40 години в северните ширини се наблюдава значително затопляне, поради това, там все по-често се случват суша и пожари, което пък довежда до увеличаване на изхвърляния на въглеродна киселина в атмосфера.

Биоразнообразието и функционирането на екосистемите, т.е. натрупването на биомаса или органичен въглерод, не са свързани помежду си чрез право пропорционална зависимост. Тази връзка е по-сложна. Разнообразната екосистема не е винаги по-продуктивна. Обаче с увеличаване на антропогенното въздействие биоразнообразието има тенденция към намаляване, което влошава функционирането на екосистемата.

Преди двадесет години се смяташе, че главния фактор за промени в климата е увеличаването на изхвърлените парникови газове, което довежда до политически решения относно квотите по изхвърляния. Сега позицията на повечето учени претърпява сериозни промени. Главният извод е, че неочакваните промени в климата в миналото очевидно са свързани с нелинейните процеси и в частност, с тези, които влияят върху формиране на дълбочинните води в Атлантиката. Неустойчивостта на топлия климат може значително да разшири границите си.

Глобалният топлинен баланс на Земята сериозно зависи от парниковия ефект, а регионалните особености на климата се определят най-

вече от колебанията в циркулирането на водите в океаните, в продължение на десетилетия. Връзката на тези циркулации с климата става все по-очевидна. Океанът играе важна роля в меридианален пренос на топлината към полюсите, променяйки глобалния климат. Неверни се оказват предположенията, че измененията в океана протичат много бавно.

От анализа на циркулирането на водите в океаните следва, че в няколко от критичните зони колебанията в плътността на водата, обусловени от образуване или стопяване на леда, могат съществено да повлияят върху движението на водите и респективно на преноса на топлината, а оттам и на климата.

Изследванията от последните години показват, че климатът на Земята е една от най-сложните системи, която изисква взаимосвързани изследвания на глобалните изменения в океаните, атмосферата, криосферата, почвата, горите и др. Не е правилно да се концентрира вниманието само върху изхвърлянията на парниковите газове. Не е правилно и прекомерната политизация на този, все още намиращ се далече от решение научен проблем.

В основата на развитието на човечеството трябва да залегне стратегията за адаптиране към природата и в частност към промените в климата. Към ключовите проблеми да спадат: използването на земите и изменението в растителната и почвената покривка, достъпност на водата, здравето на човечеството, „устойчивото развитие” на природата и обществото.

Литература

1. Доклад на Конференцията на ООН по околната среда и развитие. Рио-де-Жанейро, 3–14 юни 1992 г. Т. 2. Отчет за работата на Конференцията. Нъю-Йорк, 1993.
2. **Колбасов, О. С.** Экология: политика – право. М.: Наука, 1976, с. 28.
3. **Колдуел, Л.** Международна политика по опазване на околната среда. Куриер ЮНЕСКО. 1973, януари, с. 4–6 и 32–33.
4. **Коптюг, В.** На пути к устойчивому развитию цивилизации. Свободная мысль, 1992, № 14, с. 7.
5. **Мигел, А., Оскарно де Алмейра.** Мит за равновесието в природата. Куриер ЮНЕСКО, 1973, януари, с. 25–26.
6. **Охрана природы.** Международные организации, конвенции и программы. М.: 1975, с. 129.
7. **Уорд, Б.** Само една земя. Куриер ЮНЕСКО, 1973, януари, с. 8–10.
8. **Елдышев, Ю. Н.** Что обсуждали на ВСУР. Экология и жизнь. 2002, № 5, с. 62–65.
9. **World Summit** on Sustainable Development. Plan of implementation Jochannesburg, 2002.